

Mülki məhkəmə icraatında həqiqət məsələləri

Həqiqət fəlsəfinin müstəqil bir sahəsi olan idrak nəzəriyyəsinin qədim və mərkəzi problemlərindən biridir. Fəlsəfi fikir tarixində həqiqətlə bağlı bir çox məsələlər daim müzakirə predmeti olmuşdur. Həmin müzakirələr bu gün də davam etməkdədir. Fəlsəfi mənada həqiqət problemi biliyin həqiqiliyi məsələsindən daha genişdir. Nisbətən dar mənada həqiqilik dedikdə reallığın bilikdə dəqiq və düzgün inikası başa düşülür. Həqiqətin klassik konsepsiyasını formulə etmiş Aristotel həqiqəti məhz belə şərh edirdi. Biliklərin obyektiv gerçəkliyə uyğunluğu problemi də fəlsəfədə həqiqət problemi kimi məlumdur. Bu konsepsiyaya görə, həqiqət təsəvvürlərin və ya fikirlərin real vəziyyətə uyğunluğu deməkdir. Burada əsas ideya uyğunluq ideyası (korrespondensiya) olduğundan bu konsepsiyayı “həqiqətin korespondent nəzəriyyəsi” adlandırırlar (Aristotel, Spinoza, Didro, Helvetsi, Holbax, Feyerbax, Marks).

Həqiqətin fərqlərdən, siniflərdən, bəşəriyyətdən asılı olmaması, obyektivliyi onun konkretliyini şərtləndirir. Həqiqətin konkretliyi biliyin bu və ya digər hadisələrə xas olan əlaqə və qarşılıqlı təsirlərdən, onların mövcud olduqları və inkişaf etdikləri şəraitdən və yerdən asılı olmasını göstərir. Ədəbiyyatda tez-tez rast gəldiyimiz “Su 100 dərəcədə C. qaynayır” tezi atmosfer təzyiqi normal (760 mm civə sütunu) olduqda düzgündürsə, belə şərait olmadıqda yanlışdır.

Həqiqət anlayışı onun inkişafından, biliklərin sonrakı inkişafı üçün zəruri olan yaradıcılıq anlayışından ayrılmazdır. Həqiqətin səciyyəvi cəhətini onda obyektiv və subyektiv məqamların olması təşkil edir. Həqiqətin subyektivliyi o deməkdir ki, o, insan və bəşəriyyətdən kənarda mövcud deyildir – həqiqət bir anlayış kimi insanda mövcuddur. Lakin digər tərəfdən həqiqətin məzmunu əsas etibarilə insandan və bəşəriyyətdən asılı olmadan mövcuddur. Bu həqiqətin obyektivliyini ifadə edir. Həqiqətə məhz subyektiv məqam xas olduğuna görə o, öz məzmununun dolğunluğu baxımından zaman keçdikcə dəyişikliyə uğrayır. Bu səbəbdən F.Bekon hesab edirdi ki, «həqiqət zamanın qızıdır».

İdrak nəzəriyyəsində həqiqətin nisbi və mütləq formaları fərqləndirilir.

Obyektiv reallığın özü kimi, həqiqi bilik də inkişaf etməkdədir. Orta əsrlərdə insanlar günəş və planetlərin Yer ətrafında fırlandığını düşünürdülər. İnsanlar planetləri yeganə “müşahidə” məntəqəsi olan Yerdən müşahidə etdikləri üçün Günəş və planetlərin onun ətrafında fırlandığını zənn edirdilər. Bu bizim biliklərimizin idrakın subyektindən asılı olduğunu göstərir. Lakin yuxarıda gətirdiyimiz misalda insandan, bəşəriyyətdən asılı olmayan məzmun da var ki, bu da Günəş sistemi cisimlərinin hərəkətdə olması haqqında biliklərimizdir. Kopernikin təliminə əsasən bizim planetlər sisteminin mərkəzi Günəşdir. Yer kürəsi və planetlər onun ətrafında çevrə üz-

rə fırlanır. Əvvəlki təsəvvürlərə nisbətən burada obyektiv məzmun daha çoxdur. Öz müəllimi Tixo Brazenin müşahidələrinə arxalanan Kepler göstərdi ki, planetlər Günəş ətrafında çevrə yox, ellips üzrə fırlanır. Bu, daha düzgün bilik idi. Müasir astronomiya planetlərin trayektoriyasını və fırlanma qanunlarını daha düzgün müəyyən etdi. Gətirilən misallardan aydın olur ki, həqiqət tarixən dəyişkəndir. Yeni kəşflər əldə olunduqca onun dolğunluğu artır.

İdrakın bu səviyyəsində əldə olunan həqiqətin konkret tarixi şəraitdən asılı olan, onun dəqiqlik, dolğunluq və səlislik dərəcəsini xarakterizə edən formasını nisbi həqiqət adlandırırlar. Beləliklə, insan idrakının, o cümlədən elmin inkişafı bir nisbi həqiqətin digər, daha dolğun və dəqiq həqiqətlə daima əvəz edilməsindən ibarətdir.

Hər hansı bir hadisə haqqında tam dolğun, dəqiq, hərtərəfli, bitmiş bilik mütləq həqiqətdir. Sual oluna bilər: mütləq həqiqətə nail olmaq olarmı? Aqnostiklər bu suala yox cavabı verirlər. Sübut üçün bu fikri əsas götürürlər ki, idrak prosesində biz yalnız nisbi həqiqətlərlə əməliyyat aparırıq. Günəş sistemi haqqında misaldan görüldüyü kimi, onlardan hər biri zaman ötdükcə öz dəqiqliyini, tamlığını itirir. Deməli, tam dolğun biliyə nail olmaq mümkün deyil. Hadisə nə qədər mürəkkəb olsa, mütləq həqiqətə də nail olmaq bir o qədər çətin olur. Bununla belə mütləq həqiqət mövcuddur. O, insan idrakının can atdığı hədd, məqsəd kimi anlaşılmalıdır. Hər bir nisbi həqiqət bizi bu məqsədə yaxınlaşdıran pillədir. Bu mənada həqiqət prosesdir. Obyektiv həqiqətin proses olması özünü aşağıdakı iki istiqamətdə göstərir: birincisi, obyektin daha dolğun dərki istiqamətində dəyişikliklər prosesi kimi; ikincisi, konsepsiyalar, nəzəriyyələr strukturunda yanlışlıqların aradan qaldırılması prosesi kimi.

Həqiqət problemi hüquqda, xüsusən prosesual hüquqda əhəmiyyətli problemlərdən biridir. Belə ki, həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsi müasir dövrdə anqlo-sakson və roman-german hüquq sistemlərini bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri kimi çıxış edir. Hüquq sistemlərinin bu cəhəti isə həqiqətin cinayət prosesinin formasını müəyyən etməsi ilə bağlıdır. Fəlsəfədə həqiqətlə bağlı gedən müzakirələr, heç şübhəsiz ki, hüquqda həqiqətin mahiyyətinin izahına təsirsiz ötürməmişdir. Lakin həqiqətlə bağlı fəlsəfi nəzəriyyələrin əksəriyyəti hüququn məqsədləri və təyinatına uyğun gəlmədiyi və ya az yararlı olduğu üçün onunla bağlı hüquq ədəbiyyatında müxtəlif konsepsiyalar işlənilib hazırlanmışdır. Prosesual hüquq çərçivəsində həqiqətin mülhazələrin mütləq mənada faktlara uyğunluğu kimi izahı onun mövcud bir çox anlayışlarına uyğun gəlmir və onların izahını mümkün deyil. Bu halda prosesual hüquqda fiksiyalar, prezumpsiyalar kimi anlayışları izah etmək mümkün olmur. Hüquqda fiksiyalara misal olaraq, şəxsin xəbərsiz

itkin düşmüş və ya ölmüş elan edilməsini, hüquqi şəxslərin hüquq subyektliliyinin tanınmasını, məhkumluğun götürülməsini və s. göstərmək olar. Bu hüququn tətbiq etdiyi elə üsullardır ki, faktiki vəziyyəti müəyyən etmək mümkün olmadıqda və ya işin halları tələb etdikdə həmin faktiki halların ziddinə olaraq münasibətləri tənzim etmək naminə uydurma hallar həqiqət kimi qəbul olunur.

Nəzəri baxımdan mövcud çətinliklərə baxmayaraq roman-german hüquq sistemində inkvizision-axtarış xarakterli cinayət prosesi tipində həqiqətin müəyyən olunması cinayət-prosessual fəaliyyətin əsas məqsədlərindən biri kimi çıxış edir və onun xarakterini müəyyən edir. Belə ki, cinayət prosesinin məqsədlərindən biri həqiqəti müəyyən etmək olduğu üçün onun müəyyən edilməsi məhkəmənin üzərinə vəzifə kimi qoyulur və buna uyğun olaraq hakimin həqiqəti müəyyən etmək üçün prosesual vasitələrdən istifadə etmək aktivliyini təmin edən hüquq normaları qanunda nəzərdə tutulur. 30 mart 2009-cu il tarixdə AR Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə "məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir" məzmununda VII hissənin əlavə olunması ilə məhkəmə icraatının, yəni cinayət, mülki və inzibati işlər üzrə məhkəmə icraatı nəticəsində qəbul olunan məhkəmə qərarının həqiqəti əks etdirməsi müddəası konstitusion norma-prinsipə çevrilmişdir. Bununla belə, maddənin məzmununda birbaşa şəkildə göstərilməmişdir ki, məhkəmə icraatında həqiqətin müəyyən edilməsi məhz hansı vasitələrlə təmin olunmalıdır və məhkəmə baxışının nəticəsi olaraq müəyyən edilən həqiqət hansı (yəni formal, obyektiv, konvensional və s.) həqiqətdir. Buna baxmayaraq, həqiqətin müəyyənləşdirilməsi cinayət mühakimə, mülki mühakimə və inzibati prosesual icraatın təyinatını müəyyənləşdirən bir meyar kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının həqiqiliyi prezumpsiyasının mahiyyəti də məhz həqiqətin müəyyənləşdirilməsi prinsipindən irəli gəlir. Belə ki, hər bir halda qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının həqiqiliyi ona görə prezumpsiya (ehtimal) olunur ki, bu qərar qarşısında həqiqətin müəyyənləşdirilməsi məqsədi olan və bu məqsədə nail olmaq üçün kifayət qədər prosesual vasitələrin təmin olunduğu icraatın nəticəsində qəbul olunur. Prezumpsiya sözünün hərfi mənasının latın dilindən tərcümədə-praesumptio- ehtimal, fərziyyə olduğunu nəzərə alsaq, onda hüquq elmində formalaşmış fikrə istinad etməliyə ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının həqiqiliyi hər bir halda ehtimal olunur. Göründüyü kimi, Azərbaycan mühakimə icraatında həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etmək – konstitusion normadır.

Burada vacib məsələlərdən biri də mühakimə icraatlarının bütün növləri çərçivəsində həqiqətin müəyyən edilməsinin məqsəd və ya prinsip olması məsələsi, eyni zamanda həmin icraatlar çərçivəsində bunun üçün kifayət qədər prosesual vasitələrin olub-olmadığını aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin V hissəsinə əsasən məhkəmə icraatı qaydası qanunla müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin (AR MPM) bir çox

müddələrinin sistemli təhlilindən, xüsusilə, AR MPM-in 14-cü maddəsinin məzmunundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məhkəmənin üzərinə həqiqəti müəyyənləşdirmək vəzifəsi birbaşa qoyulmamışdır, bu isə mülki-prosessual hüququn mahiyyətindən və əsas təyinatından (tərəflər arasındakı mübahisənin həlli) irəli gəlir. Mülki məhkəmə icraatının vəzifələri MPM-in 2-ci maddəsində müəyyən olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, mülki işlər və kommersiya mübahisələri üzrə məhkəmə icraatının vəzifələri hər bir fiziki və yaxud hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, qanunlarından və digər normativ hüquqi aktlarından irəli gələn hüquq və mənafeələrinin məhkəmədə təsdiq olunmasıdır.

Mülki məhkəmə icraatı qanunçuluğun və ictimai qaydanın bərqərar edilməsinə, vətəndaşların qanunlara dönmədən hörmət ruhunda tərbiyə edilməsinə rəvac verir.

Hər hansı fiziki və yaxud hüquqi şəxs hüququnun və ya qanunla qorunan mənafeəsinin müdafiəsi və yaxud təsdiqi üçün məhkəməyə müraciət etdiyi hallarda məhkəmədə iş başlanılır. MPM-nin sübut etmə vəzifəsini təsbit edən 77-ci maddəsinə əsasən, hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. İşdə olan sübutlar əsasında işə baxmaq mümkün olmadıqda, məhkəmə zəruri əlavə sübutlar təqdim etməyi tərəflərə yalnız təklif edə bilər.

Məhkəmə qətnaməsinin qanuniliyi və əsaslılığı təsbit edən, MPM-nin 217-ci maddəsinə əsasən, qətnamə qanuni və əsaslı olmalıdır. Qətnamə mübahisəli hüquq münasibətinin yarandığı zaman qüvvədə olan maddi hüquq normalarına və işin baxılması zamanı qüvvədə olan prosesual hüquq normalarına uyğun çıxarılmalıdır. Qətnamə iş üzrə müəyyən edilmiş həqiqi hallara və tərəflərin qarşılıqlı münasibətinə uyğun əsaslandırılmalıdır. Məhkəmə (hakim) öz qətnaməsini yalnız məhkəmə iclasında tədqiq olunmuş sübutlarla əsaslandırır.

Beləliklə, mülki prosesdə məhkəmə həqiqətə nail olmaq üçün yalnız işin hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiqinə lazımi şərait yaradır. Bunun üçün məhkəmə: işdə iştirak edən şəxslərə onların prosesual hüquq və vəzifələrini izah edir, görülməyəcək, yaxud görülməyəcək hərəkətlərin nəticələri barədə onları xəbərdar edir, onların prosesual hüquqlarının həyata keçməsinə kömək göstərir. (14.1-ci maddə) Göstərilənlərdən başqa, məhkəmənin həqiqətə nail olmaq üçün digər səlahiyyətləri müəyyən edilməmişdir. Belə ki, mülki-prosessual hüquqda cinayət mühakimə icraatında olduğu kimi, məhkəmənin həqiqəti müəyyənləşdirmək üçün öz təşəbbüsü ilə sübut toplamaq səlahiyyəti (məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə ekspertiza təyin etmək səlahiyyəti istisna olmaqla) nəzərdə tutulmamışdır. AR MPM-nin 14.2-ci maddəsinə görə məhkəmə yalnız tərəflərin təqdim etdikləri sübutları araşdırmalı və onlardan istifadə etməlidir. Eyni zamanda məhkəmə tərəflərə məhkəmə baxışını barışıq sazişi ilə tamamlamağı təklif etməyə borcludur və tərəflər qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, iddianı etiraf edə və yaxud ondan imtina edə bilərlər. Hər iki

halda məhkəmə məsələ barədə tərəflərin gəldiyi nəticəni əsas götürüb qərar qəbul etməlidir. Yəni bu halda məhkəmə iş üzrə qərar qəbul olunması üçün özünün iş üzrə hansı nəticəyə gəlməsi vacib deyildir, əsas iş üzrə tərəflərin gəldiyi nəticədir.

Təsadüfi deyildir ki, MPM-nin 9-cu maddəsinə əsasən, ədalət mühakiməsi çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilir. Öz növbəsində konstitusion prinsip olan çəkişmə prinsipinə əsasən Mülki Prosesual Məcəllə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, məhkəmədə mübahisəyə işdə iştirak edən şəxslər çağırılıb dindirilmədikdə baxıla bilməz. İşdə iştirak edən şəxslər öz tələblərini əsaslandırdıqları dəlillər, sübutlar və hüquqi nəticələr barədə bir-birlərinə məlumat verməyə borcludur ki, digər tərəf bunlara qarşı özünün müdafiəsini təşkil edə bilsin. Hakim bütün hallarda prosesin çəkişmə prinsipini təmin etməlidir. O, öz qərarını yalnız tərəflərin çəkişmə prinsipinə əsasən müzakirə etdiyi dəlillərlə, onların verdiyi izahatlarla, sənədlərlə əsaslandırmalıdır. Məhkəmə, qərarını tərəfləri dəvət etmədən özünün qulluq mövqeyinə görə irəli sürdüyü hüquqi dəlillərlə əsaslandırma bilməz. Məhz buna görə də cinayət mühakimə icraatında mülki işlər üzrə qəbul olunmuş məhkəmə qərarlarının preyardisiallığı hissəvi, yəni hadisənin olub-olmaması məsələsində tanınır. (AR CPM 142.2 m.) Həmçinin, MPM-in 82-ci maddəsinə əsasən bir mülki iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsi ilə müəyyən edilmiş faktlar həmin işdə iştirak edən şəxslər tərəfindən başqa məhkəmə prosesində mübahisələndirilmir və yenidən sübut edilmir. Yəni mülki prosesdə preyardisiya yalnız həmin işdə iştirak edən şəxslər tərəfindən həmin halların başqa məhkəmə prosesində mübahisələndirilməməsində ifadə olunur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının 26 may 2009-cu il tarixli 819-IIIQD nömrəli Qanunu ilə MPM-nin məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi ilə müəyyən edilən və işdə iştirak edən şəxslərə aid olan halların başqa işə baxan məhkəmə üçün məcburi olmasını təsbit edən 82.2-ci maddəsi ləğv edilmişdir.

Bundan əlavə, məhkəmə aktlarının məcburiliyini müəyyən edən MPM-nin 15-ci maddəsinə əsasən qeyd etməlidir ki, məhkəmə aktları maraqlı şəxslərin mənafeələrinə toxunduqda bu aktların məcburiliyi işdə iştirak etməyən maraqlı şəxslərin öz hüquqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmələri imkanını istisna etmir.

Hüquq elminə nəzər saldıqda, qeyd etmək lazımdır ki, **Roma hüququndan irəli gələn aksiomaya görə hakim tərəflərin tələb etdiyindən artığını təmin etməməli, tərəflərin tələblərini aşmamalıdır.**

Həmçinin, O.Byulov, Q.Noks, Vax, M. Bobrov və digərləri hesab edirlər ki, mülki prosesdə məhkəmənin əsas vəzifəsi işdə iştirak edən şəxslər arasında mübahisəyə tezliklə son qoymaqla, tərəflər arasında "hüquqi sülhə" nail olmaqdır. Müəlliflərin fikrincə, mülki prosesdə məhkəmə icraatının vəzifəsi mifik obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi yox, mübahisənin məhz məhkəməyə təqdim olunduğu formada həll edilməsidir. N.V.Fedorov

çəkişmə prinsipindən çıxış edərək qeyd edir ki, mülki proses hər şeydən əvvəl dövlətin tərəflərə göstərdiyi xidmətdir. M.A.Qurviç, O.V.Ivanov, S.V. Kurilev və M.K.Treuşnikova görə, mülki mühakimə icraatının əsas vəzifəsi şəxslərin qanunla qorunan mənafe, hüquq və azadlıqlarının müdafiəsidir, obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi isə məqsəd deyil, bu yolda vasitədir.

Beləliklə, hüquq elmində bərqərar olmuş fikrə əsasən mülki hüququn dispoitiv xarakterindən irəli gələrək, mülki prosesual hüququnda maddi həqiqətin müəyyən olunması prinsipinin təminat mexanizmi kifayət dərəcədə olmadığından müvafiq icraat çərçivəsində qəbul edilmiş məhkəmə qərarlarının həqiqilik prezumpsiyasına malik olduğunu tam mənada iddia etmək mübahisə predmeti ola bilər. Bu baxımdan T.Hermann qeyd edir ki, Azərbaycan mülki-prosessual hüququnda əldə olunan həqiqət formal həqiqətdir. Hakim faktlarla və hallarla bağlı tərəflərin dəlillərinin həqiqiliyini yalnız o zaman müəyyən edə bilər ki, onları qarşı tərəf mübahisələndirsin. (T.Hermann "Mülki prosesdə tətbiq ediləcək hüququn tapılması (Azərbaycan Qanunvericiliyi: kazuşların köməyi ilə mülki işlər üzrə hakimlərin yeni iş texnikasına giriş) Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2012)

Həmçinin qeyd etməlidir ki, **Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsi məhkəmə icraatının üzərinə həqiqəti müəyyən etmək deyil, həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etmək vəzifəsini qoyur.**

Bu mənada, "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual qanunvericiliyi baxımından şərh edilməsinə dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 18 mart 2019-cu il tarixli Qərarına əsasən, mülki məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin "Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir" müddəası Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin II, IV və VII hissələrində, 129-cu maddəsinin III hissəsində təsbit olunmuş ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi, faktlar əsasında və qanuna müvafiq keçirilməsi, məhkəmə qərarının qanuna və sübutlara əsaslanmasına dair ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri ilə əlaqəli şəkildə tətbiq olunmalıdır. Mülki işlər üzrə məhkəmə icraatı zamanı məhkəmələr ədalət mühakiməsini çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsipinə riayət etməklə, tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar və faktlar əsasında həyata keçirməli, öz qərarlarını yalnız tərəflərin çəkişmə prinsipinə əsasən müzakirə etdiyi dəlillərlə, onların verdiyi izahatlarla, təqdim etdikləri və Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin tələblərinə müvafiq olaraq əldə edilmiş sübutlarla əsaslandırılmalı, həmin sübutların araşdırılmasından irəli gələn həqiqəti müəyyən etməlidir.

**Aynur Osmanova,
Hüquqi təminat və insan hüquqları
məsələləri idarəsinin rəisi
baş ədliyyə müşaviri.**